

УДК 378 [81'367:811.161.2]

ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «СИСТЕМА» ЯК ПЕРЕДУМОВА ЙОГО РОЗВИТКУ В МЕТОДИЧНІЙ НАУКОВІЙ ГАЛУЗІ

Дружененко Р.С., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри української мови
Київський університет імені Бориса Грінченка

Проаналізовано філософські вчення про систему, з'ясовано багатогранність змісту поняття «система» в парадигмі філософського бачення проблеми, виділено ознаки та властивості системи. Філософські положення адаптовано до концепції методичної системи, зокрема й у формулюванні змісту системи як методичного поняття, виокремлення ознак і властивостей, які є спільними для системних явищ.

Ключові слова: система, методична система, цілісність, взаємодія, елемент, структура, порядок, ознаки системи, властивості системи.

Проанализировано философские учения о системе, определена многогранность содержания понятия «система» в парадигме философского видения проблемы, выделены признаки и способности системы. Философские положения адаптированы к концепции методической системы, в частности, в формулировании содержания системы как методического понятия, определении общих для системных явлений признаков и способностей.

Ключевые слова: система, методическая система, целостность, взаимодействие, элемент, структура, порядок, признаки, способности системы.

Druzenenko R.S. PHILOSOPHICAL TRADITION OF THE COMPREHENSION OF THE CONCEPT “SYSTEM” AS A PERSPECTIVE OF ITS DEVELOPMENT IN THE METHODOLOGICAL SCIENTIFIC FIELD

Among the tasks, there are analyzing the complexity of the content of the concept “system” in the paradigm of the philosophical vision of the problem, identifying the main features and properties of the system that distinguish it from other objects. The philosophical scientific platform made it possible to adapt some positions to the concept of the methodical system (methodical system of learning), to formulate positions on the content of the system as a methodological concept.

Key words: philosophical scientific base, system, methodical system, integrity, interaction, element, structure, order, features of system, system properties.

Постановка проблеми. Термін «система» є широко вживаним у сучасній педагогічній науці. Його теоретичне обґрунтування зумовлює на практиці впорядкованість навчально-виховної діяльності й орієнтацію на отримання оптимального результату.

У термінологічній базі педагогічної наукової галузі спостерігаємо активне використання системоцентричних понять, а саме: «педагогічна система»; «дидактична система»; «освітня система» («система освіти»); «навчальна система»; «система навчання»; «виховна система»; «система виховання»; «система формування»; «система розвитку»; «система пізнання»; «система знань, умінь і навичок»; «система вправ»; «система засобів» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У методиці як педагогічній науці активізації потребує термін «методична система» (або «методична система навчання» – Р. Д.). Науковці намагаються розмежувати поняття методичної системи і дидактичної системи, методичної системи і методики, методичної системи і технології, визначити їхнє змістове й функціональне наповнення, обґрунтувати системний під-

хід як пріоритетний у навчальному процесі (В. Беспалько, с. Казакова, В. Краєвський, Н. Морзе, Н. Наволокова, Л. Пироженко, А. Пишкало, І. Підласий, О. Пометун, Г. Селевко, А. Хуторської та ін.). У методиці навчання мови ці проблеми порушено в працях З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, с. Карамана, О. Кучеренко, с. Омельчука, Н. Остапенко, М. Пентиліук, О. Пехоти, В. Плахотник, В. Руденко, Л. Рускуліс, Т. Симоненко, Г. Шелехової та ін.

Аналіз філософської наукової бази із проблеми зумовлений деякою неоднозначністю у використанні, частим сплутуванням або взаємозаміною таких дидактичних термінів, як «методика» («методика навчання»), «методична система» («методична система навчання»), «технологія» («технологія навчання»).

У власному науковому доробку наголошуємо на індивідуалізації та диференціації поняття «методична система навчання» мови майбутнього вчителя-словесника і пропонуємо розуміти його як «інтеграційну лінгводидактичну категорію, що має характер теоретичного моделювання й практичної реалізації сукупності взаємопов'язаних

і взаємозумовлених елементів із метою отримання високих результатів у напрямі профільної мовної освіти вчителя-словесника; це лінгводидактичний простір опосередкованої взаємодії суб'єктів навчання – викладача та студента» [6].

На наш погляд, передумовою точного розуміння методичного поняття «система», уникнення плутанини у використанні дидактичних термінів є його глибоке філософське осмислення. Вивчення поглядів мислителів про систему як філософську категорію дозволяє відстежити траєкторію формування і розвитку вказаного поняття від часів Античності, адаптувати філософські висновки до його методичного осмислення.

Науковою базою дослідження стали роздуми філософів Античності про світ як систему (Парменід, Зенон, Демокрит, Платон, Аристотель, Евклід), світоглядні позиції мислителів епохи Середньовіччя та Відродження про систему як спосіб пізнання (Дж. Бруно, Г. Галілей, І. Кеплер, Н. Коперник), теоретичне обґрунтування поняття системи, її ознак і властивостей у філософії Нового часу (П. Гольбах, Б. Кеккерман, Е. Кондільяк, Ж. Ламетрі, Г. Лейбніц), теорії про систему знань як результат навчальної діяльності філософів-просвітників (Ф. Бекон, Д. Дідро, Х. Вольф, І. Гердер, К. Гельвецій) тощо.

Постановка завдання. Згідно із тлумачним словником «*поняття*» є формою мислення, результатом узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності; це розуміння чогось, що склалося на основі якихось відомостей та власного досвіду [13, с. 566]. Метою нашого дослідження є вивчення сукупності філософських думок про систему. Серед завдань – проаналізувати багатогранність змісту поняття «система» в парадигмі філософського бачення проблеми, виділити основні ознаки та властивості системи, що відрізняють її від інших об'єктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософії системою (від грец. *systema* – ціле, складене із частин; поєднання) прийнято називати «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [15, с. 583].

Хоч саме слово «система» грецького походження, однак на батьківщині воно не набуло активного вживання й належного осмислення. Констатуємо тяжіння до пояснення деяких природних і суспільних явищ як системи наукових поглядах мислителів Давньої Греції Парменіда (540–480 р. до н. е.), Зенона (490–430 р. до н. е.), Демокріта (460–430 р. до н. е.), Платона (427–347 р. до н. е.), Аристотеля (384 р. до н. е.), Евкліда (365–270 р. до н. е.) та ін. Розвиток

поняття відбувався через низку інших понять, а саме: «цілісність», «порядок», «організація», «об'єднання», «сукупність», «група», «сума» тощо.

У напрямі системного пізнання світу розвиває філософські ідеї Парменід. На його думку, світ є, з одного боку, дещо *ціле*, а з другого – *множина елементів*. Мислителю належить ідея єдиного буття, відповідно до якої досконалим, істинним може бути тільки те, що *єдине*. Образне малювання досконалого буття у вигляді кулі правильної форми як такої, що *самовизначається* і *саморегулюється*, нагадує сучасне наукове розуміння системи.

На ґрунті елементарної фізики розробляє концепцію пізнання явищ природи як *діючих систем* Демокрит. В історії філософської думки популяризації набула його теорія атомістичної системи, відповідно до якої атом, з одного боку, є *неподільною частинкою*, а з другого – *елементом більш складного явища*. В основу концепції філософ кладе принцип *взаємозв'язку елементів системи та залежності системи від зовнішнього середовища*.

Суголосно філософським поглядам Демокріта висловився свого часу Евклід. Евклідовий простір як система має тривимірну структуру і характеризується *безкі-нечністю*. Давньогрецький математик, автор відомих усьому світові «Початків» (або «Елементів» – *Р. Д.*) вибудовує вчення на засадах системності.

У парадигмі філософського розуміння феномена системи заслуговують на увагу наукові висновки Платона. Філософ висуває ідею існування *єдиного*, що складається з частин і має певні межі. Діалектичний метод пізнання, який передбачає виявлення єдиного і численного, меж і безмежного, дозволив мислителю розглядати систему як дещо таке, що має межі, а також як дещо цілісне, що складається з елементів. На увагу заслуговує позиція про необхідність виділення структурних компонентів системного явища та чинника регулювання системних елементів. За працями Платона можна диференціювати деякі ознаки та властивості системи: *цілісність (єдність), структурність, функційність, керованість*. Елементи методичного поняття системи в спадщині Платона вбачаємо в запропонованій низці правил-рекомендацій, що є як системотворчими чинниками конкретного виду діяльності.

У площині етики, поетики, а також педагогіки розвиває теорію системи Аристотель. У праці «Метафізика» вказане поняття обґрунтовано через категорію *цілісності*. Філософ заперечує думку про те, що ціле

є сумою його частин. На думку Аристотеля, «система» (авт. *ціле* – Р. Д.) – це дещо більше, що пов'язане із внутрішнім *порядком, будовою, організацією*. Керуючись принципом благоустрою космосу, він висуває ідею *рухливості й цілеспрямованості* системи [1]. У працях Аристотеля відстежуємо позицію про те, що елементи системи взаємозумовлені та спрямовані на виконання мети, проте змінність і рухливість системи є керованою. Рухлива сила активного стану системи – зовнішній чинник. Саме таке бачення асоціюється із сучасним принципом теорії систем – принципом взаємозв'язку системи і зовнішнього середовища, а також ідеєю виділення системотворчого чинника.

Для нашого дослідження вагомими є деякі методичні роздуми про систему Аристотеля. У його наукових обґрунтуваннях чітко відстежується опора на поняття змісту, мети, компонентів, які в сучасній методичній науці трактуються як елементи системи. За словами філософа, навчання може здійснюватися тільки на основі спеціальної програми, що має мету, а також продуману систему методів і засобів. Як результат навчання Аристотель розглядає систему знань, але зауважує, що системні знання можна отримати тільки шляхом осмислення системи понять і категорій. У здобутті системних достовірних знань учений надає значення досвіду.

В епоху еллінізму стоїки (Зенон (490–430 р. до н. е.), Епіктет (50–135 р. н. е.), Марк Аврелій (121–180 р. н. е.) та ін.) послугуються поняттям системи та вживають його в значенні *суми, порядку*. Ідея впорядкування явищ природи і суспільства виникає у філософських роздумах на противагу хаосу і неспокою реального буття. На ґрунті еллінізму визріває мотив *функціонування* одиниць системи за одним законом, мотив *цільової спрямованості* впорядкованої суми елементів, тобто системи, на основі ідеї про людину як елемент природи (Бога) Епіктета, ідеї *плинності життя*, де все підвладне світопорядку, Марка Аврелія.

Отже, античні уявлення про систему були пов'язані з пізнанням світу, природних і суспільних явищ й осмислювалися крізь низку понять, що фіксуються сучасними словниками як синоніми до основного поняття («цілісність», «єдність», «порядок», «множина елементів», «сукупність», «сума», «взаємозв'язок елементів», «взаємодія елементів»). Осмислення системних явищ відбувається крізь деякі ознаки, які в сучасній науковій думці названо *цілісністю, членованістю, статичністю, динамічністю, цілеспрямованістю, зв'язністю, керовані-*

стю, впорядкованістю, розвитком тощо. Аналізові підлягають зміст, мета, структура системного явища. Можемо констатувати, що античні філософи заклали підґрунтя для подальшого розуміння системи як філософського й методичного наукового феномена.

Розвиток теорії системи в часи Середньовіччя відбувається на основі теології, основними аналізованими концептами стають *частина, ціле, цілісність*. Зазначимо, що концепція системи і системності Середньовіччя не була такою яскравою, як за часів Відродження, коли все більшої ваги набуває принцип антропоцентричності, а основним напрямом дослідження стає система «людина – світ», а отже, вивченню підлягають взаємовідношення людини й природи, людини і Бога, людини та людини. Сучасні дослідники розвитку теорії систем підкреслюють зміну напрямку досліджень від генетичного до структурного [14]. За часів Відродження спостерігаємо тенденцію до систематизації знань з окремих наук, тому поступово система-поняття переростає в систему-метод, у теорії систем більш чітко на фоні онтологічного та гносеологічного аспектів дослідження проглядається методологічний.

Особливого сплеску проблема системи та системного пізнання світу набуває в епоху Нового часу. Активне використання самого слова «система» та достатнє наукове обґрунтування поняття фіксуємо у філософських роздумах Б. Кеккермана («Система логіки», 1600 р., «Естетична система», 1610 р.), Г. Лейбніца («Нова система природи», 1695 р.), Е. Кондільяка («Трактат про систему», 1749 р.), Дж. Ламетрі («Короткий виклад філософських систем», 1747 р., «Система Епікура», 1751 р.), П. Гольбаха («Система природи», 1770 р.) та ін.

Так, Г. Лейбніц у відомій праці «Монадологія» [8] подає власне розуміння системного утворення. У тексті праці термін «система» він не вживає, проте стає зрозумілим, що сам світ, будь-яку річ у цьому світі, а також людину філософ розглядає як систему, яку він осмислює через поняття «єдність», «порядок», «зібрання», «поєднання». За словами вченого, елементами системи є деякі неподільні часточки, що можуть змінюватися в межах системи подібно до того, як розум характеризується багатогранністю й безмежністю виявів.

У контексті проблеми існування та розвитку систем як результату внутрішньої активної сили, що призводить до їхньої змінюваності й гармонізації, Г. Лейбніц керується положенням, відповідно до якого система є не просто сукупністю елементів,

а множини їхніх станів, які автор називає субстанціями. За словами філософа, тільки за умови найкращого поєднання станів елементів системи вона може вдосконалюватися й гармонізуватися. Адаптуючи філософське вчення мислителя до методичного осмислення, можемо диференціювати властивість ймовірного вдосконалення методичної системи на фоні змінюваності її елементів відповідно до умов середовища, в якому вона розвивається.

Результатом аналізу філософських систем Р. Декарта, Х. Вольфа, Г. Лейбніца, Дж. Локка, Б. Спінози стало народження наукової позиції про систему як філософську категорію Дж. Ламетрі. Концепція автора механічного матеріалізму та сенсуалізму відрізняється з-поміж інших яскраво вираженою антропологічною парадигмою виучуваної проблеми. Будь-яка система, зокрема й методична, є продуктом діяльності людини, а тому має *суб'єктивну основу*. Чинниками існування системи Дж. Ламетрі називає внутрішні та зовнішні впливи.

У фокусі проблеми осмислення поняття методичної системи цінним є виокремлення філософом деяких ознак і властивостей системи, а саме: *здатність до самоорганізації, протяжність (існування в часі і просторі), адаптивна здатність, рухливість, міцність, ієрархічність*. Згідно з баченням філософа, система як така має *еволюційний характер*: еволюція систем – це комбінація деяких елементів, що призводять до її вдосконалення. Дж. Ламетрі також належить ідея активних і пасивних, простих і складних систем. Вважаємо, що методична система належить до типу активних складних систем, її розглядаємо як таку, що підлягає змінам у часі, тобто еволюціонує.

Одне з перших визначень поняття системи подає Е. Кондільяк у праці «Трактат про системи». За його словами, «всяка система є ніщо інше, як положення різних частин <...> у відомому порядку, в якому вони всі взаємно підтримують одна одну і в якій останні частини пояснюються першими» [12, с. 6]. Інакше кажучи, у визначенні поняття системи вказано на деякі її ознаки, а саме: *взаємозумовленість, взаємозалежність, упорядкованість елементів*.

Е. Кондільяку належить й одна з перших спроб типології систем пізнання, які він диференціює за мірою корисності та ступенем удосконалення. З різкою критикою філософ виступає проти так званих абстрактних систем Р. Декарта, Г. Лейбніца, Б. Спінози: абстрактні системи, керовані абстрактними принципами, ведуть до неправдивих, неістинних ідей, що характеризуються частковістю і незрозумілістю. Другий тип системно-

го пізнання будується на висуненні гіпотез. Згідно з поглядами філософа, такі системи можуть бути корисними за умови розгляду всіх можливих припущень щодо предмета дослідження й умови проведення спеціальних (експериментальних) дій, які підтверджують або спростовують справедливість гіпотези. На користь третього типу систем пізнання, які за основу беруть точні перевірені факти, висловлюється Е. Кондільяк. Саме ті системи, які за основу мають один факт і елементи яких підпорядковані цьому факту як вихідному принципу, дозволяють глибоко пізнати явище і здобути істинні системні знання. Інакше кажучи, будь-яке явище можливе як система, якщо його елементи підпорядковуються певному чиннику, який і забезпечує їхній взаємозв'язок, взаємодію та впорядкованість.

Ознаки цілісності та структурності, антиномію системності-асистемності в основу розуміння поняття системи кладе П. Гольбах. В авторській концепції філософа фіксуємо пояснення системи як «об'єднання схожих речей, здатних у міру своєї сутності зібратися разом і створити одне ціле» [4, с. 67]. Поняття цілого осмислено філософом через категорію *порядку* як *взаємовідношення* його елементів: система є тільки там, де є порядок, який знаходимо «в усьому, що відповідає нашій сутності» [4, с. 107], невпорядкованість асоціюється в дослідника з несистемністю. Оскільки порядок розташування елементів системи є не що інше, як структура, то впорядкованість системи – це її *структурованість*.

Підкреслимо ще одну важливу деталь концептуальних положень П. Гольбаха, яка стосується динамічного характеру та здатності системи до внутрішніх змін. За його словами, система – це не лише сукупність речей або тіл (елементів, частин), а і їхніх рухів. Мислитель визнає зовнішній і внутрішній рух як силу, що породжує частини системи, деякий час утримує їх, а потім під впливом певних причин руйнує. Відповідно до філософської концепції, результатом руху є наслідки, що трактуються як ті зміни, які відбуваються в самій системі під впливом причин.

Аналітичне вивчення філософських поглядів на систему як науковий феномен мислителів різних часів дозволило Г. Гегелю на початку XIX ст. розробити власну концепцію, яка знайшла втілення в працях «Система наук» (1807 р.), «Наука логіки» (1812 р.) та ін. Концептуальними положеннями наукового пізнання Г. Гегеля стають мотиви осмислення філософії як системи категорій і філософського вчення як системи найбільш загальних понять. На

думку мислителя, «філософствування без системи не може мати нічого наукового» [3, с. 100], а сама система – це *ціль і результат* філософської думки.

Відповідно до філософської концепції, системи є *саморозвиваючими* феноменами. Причиною такого розвитку, за Г. Гегелем, є збіг логічного й історичного начал. В основі розвитку – народження нових категорій, що утворюються від старих і є результатом розумової діяльності людини в напрямі твердження – заперечення твердження – заперечення заперечень (авт. теза – антитеза – синтез – Р. Д.).

Форму системи Г. Гегель пропонує розглядати у вигляді кола, де початок збігається з кінцем і символізує закритий внутрішній рух, *цілісність*. Цілісність системи як її ознаку справедливо обґрунтовували попередники Г. Гегеля, проте він надав цьому поняттю іншого смислу. Так, принципи розвитку й ієрархічності системи наштовкують дослідника на представлення іншої її форми у вигляді спіралі, де кінець повторює початок, але на вищому щаблі, де кожне наступне, більш складне коло є наслідком попереднього, більш простого. Зміна простого кола на більш складне – це не що інше, як розвиток системи категорій, ву якому кожна наступна категорія виводиться з попередньої та супроводжується поєднанням змісту попередньої категорії з новим змістом.

Остання позиція є особливо вагомою в дослідженні еволюції будь-якої методичної системи та створенні нової, що відповідає умовам розвитку освітньої галузі, оскільки забезпечує породження нових методик з опорою на традиційні, апробовані, а також координацію традиційних і нових освітніх тенденцій з метою отримання успішних результатів.

У фокусі досліджуваної проблеми цінними є також філософські наукові роздуми про систему як знаряддя, інструмент у досягненні результату діяльності. Це є свідченням про зародження методологічного підходу до вивчення зазначеного феномена.

У працях філософів Нового часу (Р. Декарта, І. Канта, Г. Лейбніца, Б. Спінози, І. Фіхте та ін.), зокрема й представників просвітницького руху (Ф. Бекона, Д. Дідро, Х. Вольфа, І. Гердера, К. Гельвеція, П. Гольбаха та ін.), дослідженню підлягає проблема «людина – пізнання»: людина пізнає світ, здобуваючи знання; щоб здобути систематизоване знання, треба послуговуватися спеціальним інструментом – системою.

Чітка позиція про систему як інструмент у досягненні результату відстежується у Б. Кеккермана [16]. Увагу дослідник зосе-

реджує на тих приписах, які науковець розуміє як принципи (авт. *канони, аксіоми* – Р. Д.) та методи, що допомагають здобути впорядковані знання і сформувані вміння.

Систему як інструмент навчальної діяльності та передачі-засвоєння знань обстоює Ф. Бекон [2]. Філософ доводить думку про неодмінну умову правильного вибору методу досягнення мети: тільки такий підхід може забезпечити високу результативність. Метод розглядається мислителем як система, елементами якої є прийомі аналогії, виключення, узагальнення тощо. Особливого значення в справі навчання Ф. Бекон надає методові викладу.

Ідея методу як знаряддя досягнення результату в процесі діяльності також чітко відстежується у Р. Декарта. Філософ виводить деякі методичні рекомендації, яких варто дотримуватись у використанні методу як елемента системи: 1) починати вивчення проблеми варто із простого; 2) шляхом дедукції отримувати більш складну інформацію, використовувати більш складні судження; 3) дотримуватися принципу повної інформації; 4) у судженнях використовувати тільки те, що є чітким і зрозумілим, не дає приводу для сумніву [5, с. 260].

Висновки із проведеного дослідження. Отже, аналіз джерельної філософської бази із проблеми дослідження дозволяє констатувати пріоритет гносеологічного, онтологічного напрямів вивчення природних і суспільних феноменів як систем. Поняття системи представлено в працях філософів як в описовому, так і в констатувальному планах. На ґрунті філософських учень спостерігаємо зародження елементів методологічного осмислення зазначеного поняття, що знаходить відображення в положеннях про систему як метод, систему як ефективно знаряддя в досягненні практичних цілей.

База філософських досліджень дає можливість адаптувати деякі положення до концепції методичної системи (методичної системи навчання), сформулювати положення про зміст системи як методичне поняття, виокремити ті ознаки і властивості, які є спільними для будь-якого системного явища, зокрема й для методичної системи.

Так, поняття методичної системи пропонуємо розглядати в декількох вимірах: змістовому, структурному й інструментальному. У першому випадку методичну систему осмислюємо через поняття єдності, цілісності, сукупності, взаємодії елементів, спрямованих на досягнення мети і позитивного результату. У структурному вимірі методичну систему розуміємо як її внутрішню будову, деяку організацію, впо-

рядкованість, взаємозв'язок її елементів та їхніх взаємовідношень, що стає неодмінною умовою досягнення прогнозованих результатів. В інструментальному вимірі методичну систему трактуємо як ефективний засіб, знаряддя пізнання й досягнення результату.

Згідно з філософськими вченнями, система – це дещо ціле, єдине, тому є всі підстави розглядати її як деяку єдність елементів, цілісне утворення, що існує самостійно, а з другого боку – як елемент більш складної системи (у нашому випадку – педагогічної – *Р. Д.*). За основу вона має еволюційний чинник (методична система не є дещо стале, вона розвивається (еволюціонує) – *Р. Д.*) та системотворчий чинник (будь-яке явище стає системою за умови визначення такого чинника, який би виконував функцію відбору й об'єднання елементів із метою досягнення результату – *Р. Д.*).

Філософська джерельна база дає можливість диференціювати деякі ознаки (як особливості, риси – *Р. Д.*) та властивості (як якості – *Р. Д.*), що є характерними для будь-якої системи, зокрема й методичної. Основними ознаками методичної системи називаємо цілісність, членованість, структурованість, впорядкованість і взаємозумовленість елементів, керованість, цілеспрямованість, динамічність, внутрішню змінюваність, суб'єктивність, індивідуальність тощо. Серед властивостей методичної системи називаємо функційність, здатність еволюціонувати і вдосконалюватися, результативність, взаємодію з іншими системами та середовищем, саморозвиток, саморегуляцію, залежність від внутрішніх і зовнішніх чинників, адаптивну здатність.

Перспективним нам здається дослідження поняття «система» в напрямі нових підходів до вивчення філософських і загальнонаукових понять – функціонального, синергетичного, прагматичного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 688 с.
2. Бэкон Ф. Сочинения : в 2-х т. / Ф. Бэкон. – Т. 1. – М. : Мысль, 1977. – 568 с.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук : в 3-х т. / Г. Гегель. – Т. 1. – Ч. 1 : Наука логики. – 1974. – С. 107– 426.
4. Гольбах П. Избранные произведения : в 2-х т. / П. Гольбах. – Т. 1 : Система природы, или о законах мира физического и мира духовного. – М. : Мысль, 1963. – 715 с.
5. Декарт Р. Рассуждение о методе : сочинения в 2-х т. / Р. Декарт. – Т. 1. – М. : Мысль, 1989. – С. 250–296.
6. Дружененко Р. Теоретичне обґрунтування поняття «методична система навчання» у парадигмі мовної підготовки майбутнього вчителя мови та літератури / Р. Дружененко // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Вип. 2. – Умань, 2016. – С. 97–105.
7. Ламетри Дж. Сочинения / Дж. Ламетри. – М. : Мысль, 1983. – 509 с.
8. Лейбниц Г. Сочинения : в 4-х т. / Г. Лейбниц. – Т. 1. – М. : Мысль, 1982. – 636 с.
9. Локк Дж. Сочинения : в 3-х т. / Дж. Локк. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 407–614.
10. Кант И. Сочинения : в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 3 : Критика чистого разума. – М. : Мысль, 1964. – 800 с.
11. Кондильяк Э. Сочинения : в 3-х т. / Э. Кондильяк. – Т. 1 : Опыт о просхождении человеческого знания ; пер. с фр. В. Богусловского. – М. : Мысль, 1980. – 334 с.
12. Кондильяк Э. Сочинения : в 3-х т. / Э. Кондильяк. – Т. 2 : Трактат о системах ; пер. с фр. В. Богусловского. – М. : Мысль, 1982. – С. 5–188.
13. Новый тлумачний словник української мови / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 2001. – Т. 3. – 927 с.
14. Сурмин Ю. Теория систем и системный анализ. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.
15. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 583 с.
16. Keckermann В. Praecognitorum philosophicorum libriduo naturam philosophiae explicantes, et ratione iustum docendae, tum dis cendaemonstrant es. – Hanoviae : G. Antonii, 1612.